

Eski Türk Yazıtlarında Geçen Yer-Yön Adlarının Sarı Uygurcadaki Durumu

Özlem Ayazlı*
(Sivas Türkiye)

Özet

Eski Türklere ait runik alfabe ile yazılmış yazıtların söz varlığı yaklaşık bin küsur kelimedenden oluşmaktadır. Bu çalışmada, yazıtların söz varlığının yalnızca bir kısmını oluşturan yer-yön adları üzerinde durulmaktadır. Eski Türk yazıtlarında yer-yön adı ile ilgili 15 sözcük geçmektedir. Bu yer-yön adlarından 12'si Sarı Uygurcada tespit edilmiştir. Söz konusu yer-yön adları şunlardır: *beru / beri / ver* “buraya, burasına”, *iç / iş* “iç, içeri”, *kuz* “kuzey”, *kuzı / kuzu* “aşağı, alt, kuzey” *orto / orta / otra / horta* “orta”, *öndün / undun / ündün* “doğu”, *öri^xk* “önceki”, *tas* “dış, dış yüz”, *utur / uttur / otur / oltur* “önünde, karşısında; ortasında, içinde”, *üze* “üstünde, üzerinde”, *yan* “yan, taraf”, *yur / yurı / yori / yöri* “güney; yukarı, yukarıya; üst düzey bir makam, mevki”. Sarı Uygurcada tespit edilen bu yer-yön adlarından yalnızca *kuz* “kuzey” sözcüğü coğrafi bir yön adı olarak kullanılmaktadır. Buna ek olarak, *kuzı / kuzu* “aşağı, alt, kuzey”, *yur / yurı* “güney; yukarı, yukarıya” ve *öndün / undun / ündün* “doğu; üst, yukarı” sözcükleri hem yer-yön adı hem de coğrafi bir yön adı olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Runik Alfabe, Eski Türkçe, Sarı Uygurca, Yer-yön Adları, Karşılaştırmalı Türkoloji.

Abstract

The Current Status of Directional Nouns Used in Old Turkic Inscriptions in Yellow Uyghur

The lexicon of inscriptions written in Old Turkic runiform script consists of about a thousand words. This study focuses on comparison of directional nouns in inscriptions with the ones in Yellow-Uyghur. In Old Turkic inscriptions, 15 directional nouns are recognized and 12 of these

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, civelek.o@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4981-6900.

words exist in Yellow Uyghur. These directional nouns are as follows: *beru / beri / ver* “to this side”, *iç / iş* “inside”, *kuz* “north”, *kuzı / kuzu* “downwards, below, north” *orto / orta / otra / horta* “middle”, *öndün / undun / ündün* “east”, *öri^xk* “previous”, *tas* “exterior, outside”, *uttur / ottur / oltur* “in front of, against; in the middle, within”, *üze* “above, on high”, *yan* “side”, *yur / yurı / yori / yöri* “south; upward, a high ranking position,”. Among these directional nouns in Yellow Uyghur, only the term *kuz* “north” is used as a word to indicate a direction. In addition, the terms *kuzı / kuzu* “downwards, below, north” and *yur / yurı* “south; upwards”, *öndün / undun / ündün* “east; above” survives in Yellow Uyghur both as directional noun and as cardinal direction terms.

Key Words: Old Turkic Inscriptions, Runiform Script, Old Turkic, Yellow Uyghur, Directional Nouns, Comparative Turcology.

1. GİRİŞ

Bir dilin söz varlığı büyük ölçüde o dili konuşan ulusun maddi ve manevi kültürünü yansıtmaktadır (Aksan, 2003: 75). Bu bağlamda, Eski Türklere ait runik alfabe ile yazılmış yazıtların (Orhon yazıtları, Yenisey yazıtları, Uygur Kağanlığından kalan yazıtlar) söz varlığı incelendiğinde akrabalık adlarından, yer yön adlarına, sayı adlarına, hayvan adlarına, organ adlarına ve daha çok birçok başlık altında sınıflandırılabilir. Şirin (2016: 553), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* adlı çalışmasında konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almakta ve yazıtlarda 1113 sözcüğün yer aldığını ve bu rakamın özel adların madde başı olmasıyla birlikte 1435’e kadar ulaştığını ve Aksan’ın ileri öge olarak tanımladığı, kökü geçmediği hâlde türevi bulunan sözcüklerin de yazıtlar dönemi Türkçesinin söz varlığını birkaç kata kadar çıkardığını ifade etmektedir. Bu çalışmada Eski Türk runik yazıtlarının yer-yön adları ile ilgili söz varlığı üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı, Eski Türk yazıtlarının yer-yön adları ile ilgili söz varlığını Sarı Uygurca ile karşılaştırmak ve yazıtların yer-yön adları ile ilgili söz varlığı üzerinden Sarı Uygurca ile ilgili yapılan çıkarımları aktarmaktır. Çalışmadaki söz konusu adlar, Eski Türk runik harfli metinlerde geçen yer-yön adları ile sınırlandırılmıştır.

Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm çalışmanın yapılış amacının ve çalışmanın metodunun anlatıldığı “Giriş” bölümü ile başlamakta bu bölümü Sarı Uygurlar hakkında kısa bilgi içeren “Sarı Uygurlar” bölümü izlemekte, üçüncü bölümü “Eski Türk Yazıtlarında ve Sarı Uygurcada Yön Gösterme Eki” oluşturmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümü, yer-yön adlarının Sarı Uygurcada cümle içindeki kullanımını göstermek için Sarı Uygurca cümle örnekleri ile desteklenen “Eski Türk Yazıtlarında Geçen Yön Adları ve Sarı Uygurcada Denklikleri” bölümü ile devam etmekte ve çalışma “Sonuç” bölümü ile sonlanmaktadır.

2. Sarı Uygurlar

Bilindiği üzere Sarı Uygurlar, Çin’in Gansu eyaletinde yaşayan Çin’deki küçük gruplardan biridir. Nüfuslarının 2000 yılında 4000 civarında olduğu kaydedilmiştir (Dwyer, 2000: 423). Sarı Uygurların Uygur Kağanlığının yıkılışından sonra güneye Gansu bölgesine inerek Gansu Uygur Kağanlığını kurduğu düşünülmektedir. Yazılı dili olmayan Sarı Uygurca konuşma diline dayanmaktadır. Özellikle Çince sözcük ve fonemlerin etkisi altında kalması standart telaffuzlarının bozulmasına ve aynı sözcüğün bölgeden bölgeye hatta kişiden kişiye farklı söyleyişlerin oluşmasına neden olmaktadır.

3. Eski Türk Yazıtlarında ve Sarı Uygurcada Yön Gösterme Eki

Orhon Türkçesinde adların yönelme / yön gösterme durumu için sözcük yalın durumda ise +*gAru* [*ev+gerü* “karargâha” (T 30), *oguz+garu* “Oğuzlara doğru” (KT K 8), *kutañ+garu* “Kıtay’lara doğru” (T 9), *ötüken yış+garu* “Ötüken dağlarına doğru” (T 15), *apa tarkan+garu* “Apa Tarkan’a” (T 34), *yér+gerü* “yerlere doğru” (KT G 8)] üçüncü kişi iyelik eki almış ise +*ηArU* [*kün ortosu+ηaru* “ortasına” (KT G 2, BK K 2), *yeri+ηerü suvı+ηaru* “topraklarına” (BK D 40)], birinci kişi iyelik eki almış ise +*ArU* [*evim+erü* (MÇ 4)], +*rA* [*taş+ra* (KT D 11-12), *tarduş şad+ra* “Tarduş Şad’ına”] kullanılmakta idi. Orhon Yazıtlarına ait yön gösterme ekleri için bk. Tekin, 2000: 116-117.

Orh. +gArU = SUyg. +kAr / +IrI

Eski Türkçe +gArU eki, Sarı Uygurcada +kAr biçimini almakta ve bir yapım eki olarak yer-yön zarfı işlevinde sözcükler türetmektedir: *iş+ker* “içeri” (< *iş* “iç”), *tas+kAr* “dışarı” (< *tas* “dış”). Ekin bazen zaman zarfı da oluşturduğu tespit edilmiştir: *soᅅgar* “sonra, -den sonra” (< **soᅅ+garu*), *taᅅkar* “sabah, tan vakti” (**taᅅ+garu*). Ayrıca bak. Nugteren & Roos, 2006: 118.

+gAru ekinin, +IrI biçimleri de Sarı Uygurcada tespit edilmiştir: *altırı* (< **alt+garu*) “alt, aşağı”, *artırı* “arka, geri” (< **art+garu*), *keterinde*¹ “arkadan, geriden; daha alçak, daha basık” (**ke+t+gerü* ~ *kedgerü* krş. *ke+din*, *ke+s+re*², *ke+rü*).

Eski Türkçe +gAru ekinin üçüncü tekil kişi *a* zamiri ile kullanımı ve Sarı Uygurcadaki denkliliği ise şöyledir:

(Orh.) *aᅅaru* / *aᅅar* = SUyg. *arı*

(ŞU) *ıᅅaru*³ = SUyg. *narı* / *nar*

¹ *keterinde*, sözcüğü, Eski Türk runik harfli metinlerde geçen *ké+din* kelimesinin kökü olan *ke* sözcüğü ile (krş. *ke+s+re*, *ke+rü*) ilgili olmalıdır. krş. SUyg. *art+ırı*, *alt+ırı*. Ancak, Malov (1957: 67) *keterinde* sözcüğünü Moğolca *gederge(n)* “geriye doğru, geriye, arkaya, ters ve karşı yönde” (MTS: 594) ile ilişkilendirmektedir. Orhon Yazıtlarında *kédin* “batı” sözcüğü geçmez; ancak Uygurlar dönemine ait runik harfli Taryat (Terhin) yazıtında sözcüğe rastlamak mümkündür: *kagan ve katun atlanıp ötüken ortos[ınt]a a[s öᅅ]üz baş kan idok baş kedinin örgin bonta etitdim* “Hakan ve kraliçe olarak atandıktan sonra Ötüken’in orta yerinde As Öᅅüz Baş ve Kan Idok Baş’ın batısına, otağımı orada kurdurdum” (Taryat G 6) Ölmez, 2012: 252.

² *kedin* ~ *kidin* < **kē+din*, *kirü* < **kē+rü* < *kesre* **kē+s+re* (Tekin, 2000: 141).

³ *ınaru*, *aᅅaru* sözcüğünün varyantıdır. Clauson, *aᅅaru* / *ıᅅaru* / *ınaru* maddesi ile ilgili olarak şunları ifade eder: Yön bildirir; etimolojik olarak “(bu zamana ya da bu yere) kadar”; ancak eski bir dönemden beri çıkma durumayla “(o zamandan ya da oradan) doğru” (zamandaki belirsiz bir noktaya doğru) anlamında bir edat olarak kullanılmıştır; bu nedenle *bérü* ile karşıtlık oluşturarak, “bu tarafta, burada”ya karşıt “o tarafta, orada” anlamına gelmektedir. Sözcüğün ses tarihi karmaşıktır; *ı-*’lı koşut biçim normalde *ınaru*: yazılır (*ınᅅaru*:’nun geçtiği tek yer yalnızca Uyg. VIII. yy. olarak görünmektedir); Karahanlı Türkçesindeki tek biçim *naru* olarak görünmektedir (Clauson, 1972: 190a).

aṅaru “ona” (T 20) ve *aṅar* “ona” (KT G 11, 12; BK K 8, 14, T 4) biçimleri bulunan *a+n+garu* (ED 190a, UW 163a) sözcüğü Orhon Türkçesinde *aṅar* biçimiyle beş kez, *aṅaru* biçimiyle bir kez geçmektedir. *anča öglemiş öñre türk kagangaru sülelim têmiş aṅaru sülemeser kaçan <ne>ñ erser ol bizni ...* “Bu şekilde anlaşılıp ‘Orduyu doğuda Türk kağanına doğru gönderelim’ demişler. Eğer ona karşı ordu göndermezsek her halükarda onlar bizi...” (T 20) (Ölmez, 2012: 165)

aṅaru sözcüğü, Sarı Uygurcada *arı* “uzak, öteki” (Malov, 1957: 17) biçiminde varlığını sürdürmektedir. Diğer dillerdeki biçimler için bk. Ayazlı, 2016: 302.

aṅaru sözcüğünün varyantı olan *ıṅaru* sözcüğü Uygur Kağanlığına ait runik harfli metinlerden Şine Us(u) Yazıtında *ıngaru* biçimde geçmiş ve çekim edatı olarak kullanılmıştır. *Türk bodun anta ıngaru yok boltı* “Türk halkı ondan sonra yok oldu” (ŞU K 10) (Ölmez, 2012: 268). *Inaru* sözcüğü Eski Uygurcada çekim edatı (bk. Ayazlı, 2019: 49) olarak kullanıldığı gibi yer-yön zarfı olarak da kullanılmıştır. EUyg. *ıṅaru berü* “oraya buraya” (Kaya, 1994: 608.13, 616.19, 625.10). Karahanlı Türkçesinde sözcük karşımıza birçok kez *naru*⁴ “bir yana, sonra, başka” (*n.* KB 266, 366...., *n+sı* KB 3605, 4147, *n.+kı* 2710, 3607 ...) olarak çıkmaktadır.

ıṅaru sözcüğü, dar ve zayıf olan söz başı *ı-* sesi düşmüş biçimi ile Sarı Uygurcada *narı* / *nar* “oraya, o tarafa” (*narı ayt-* “oraya, o tarafa konuşmak, cevap vermek”, *narı mañ!* “uzaklaş! kaybol!”, *andan narı* “ondan sonra”) biçiminde varlığını sürdürmekte ve zaman zaman yer-yön zarfı oluşturmaktadır. Sarı Uygurcada *nar ber* “oraya buraya” (Malov, 1957: 79b) ikilemesi Eski Uygurca *ıṅaru berü* “oraya buraya” (Kaya 608.13, 616.19, 625.10) biçiminde görülmekte idi.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

⁴ *tonın kedti ay toldı turdı örü küsemiş bile çıktı bardı naru* (KB 519)

Ay Toldı yerinden kalktı ve elbisesini giydi; çıkıp Küsemiş ile birlikte oraya gitti (Arat, 1998: 46)

sen işker var, dep-tro “Sen içeri (eve) git demiş.” [*sen*: sen, *iş*:iç+*ker*:YönG., *var-*: gitmek, *de-*:demek-*ptro*: Belirsiz geçmiş z.]

Manğıs per telikke paçın urgaş, koñır taskarda...“Canavar bir deliğe başını sokup arkası dışarda...” [*Manğıs*: canavar, *per*: bir, *telik*:delik+*ke*Yönel.D., *paş*:baş+*t*:İyelikIII.t.k.+*n*:BelD., *ur-*:vurmak-*gaş*:Zarf-fiil, *koñır*: arka, *tas*:dış+*kar*:YönG.*da*:BulD.]

soñiskon tañgar paş azak urkutkek-tro “töreni yarın sabah sonlandırıyor.” [*soñiskon*: yarın, *tañ*: sabah+*gar*:Yön G., *paş azak urkut*:sonlandırmak-*kek*:Şimdiki zaman eki-*tro*:BildirmeE.]

mundağ kılğandan soñgar⁵ la karı kise içan (?) tigenden soñgar mundakıp tökisip-tro “bu şekilde yaptıktan, yaşlı kişiyi andıktan sonra bu şekilde sonlanıyor.” (Malov, 1967: 29) [*mundağ*: böyle, *kıl*:-yapmak-*gandan*:Zarf-fiil, *soñ*:son+*gar*:İİ *la*: kuvvetlendirme edatı, *kise*: kişi, *içan ti*:- anmak-*genden*:Zarf-fiil, *mundakıp*: bu şekilde, *tökis-*:sonlandırmak-*iptro*: Belirsiz geçmiş z.]

pezikın altırınğa salğaş kiçigi(n) üzüsünge salğaş yıktap-tro “büyüğünü alta küçüğünü üzerine yerleştirip sıkıştırdı.” [*pezik*:büyük+*t*:İyelikIII.t.k.*n*:BelD, *altır*:alt+*n*:Zamir n’si+*ğa*:YönelD., *sal-*:koymak-*ğaş*:Zarf-fiil, *kiçig*:küçük+*i*:İyelikIII.t.k.+*n*:BelD. *üz*:üst+*ü*:İyelikIII.t.k.+*n*:Zamir n’si+*ge*:YönelD., *yıkta-*:sıkıştırmak-*ptro*: Belirsiz geçmiş z.]

takağı var, akegirgeş arkamnıñ artırınğa savatkaktro “Tavuğun sahibi onu sandık arkasına yerleştirir” [*takağı*: tavuk, *var*: var, *akegir-*: getirmek, *arkam*: sandık, *artır*:alt+*n*:Zamir n’si+*ğa*:YönelD., *savat*:-yerleştirmek-*kak*:Şimdiki z. eki-*tro*:BildirmeE.]

ar (< arı) caktan üş tergen kelu-dro “uzak taraftan (uzaktan) üç araba geliyor” (Malov, 1957: 17) [*arı*: uzak, *cak*:taraf+*tan*:ÇıkD., *üş*: üç, *tergen*: araba, *kel*-gelmek-*u*:Şimdiki z. eki-*tro*:BildirmeE.]

⁵ Her iki *soñgar* da çekim edatı görevinde kullanılmıştır.

ul vosa nari teatsa, beri anasının içikige kergek tro. “(çocuğu) bir yerde bırakıyorlar, o yeniden oraya, annesinin rahmine giriyor” (Malov, 1967: 34) [*ul: o, vosa: (harf.) olsa / ise, nari: oraya, teat-:bırakmak-sa:şart kipi(zarf-fiil görevinde), beri: buraya, ana:anne+si: İyelikIII.t.k+nıñ:TamD., içiki:karın+ge:YönelD. ker-:girmek-gek: Şimdiki z. eki-tro:BildirmeE.*]

4. Eski Türk Yazıtlarında Geçen Yön Adları ve Sarı Uygurca Denklikleri

Şirin (2016: 579-580), Eski Türk yazıtlarında geçen yer-yön adlarını coğrafi yönler ve yer yön adları olmak üzerine iki bölüm altında toplamıştır. Coğrafi yönler: *ay tugsık* “batı”, *béri* “güney”, *beridin* “güney”, *ilgerü* “doğu”, *kédin* “batı”, *kéru* “batı”, *kesre* “batı”, *kuri* “batı”, *kuridin* “batı”, *kuz* “kuzey”, *kün batsık* “batı”, *kün ortusu* “güney”, *kün togsık* “doğu”, *öñrä* “doğu”, *öñdün / öñtin* “doğu”, *tün ortusu* “kuzey”, *yırı* “kuzey”, *yıridin* “kuzey”, *yir / ir* “kuzey (ŞU)”. Yer-yön adları: *asra* “alt, aşağı”, *berü* “beri, yan”, *buluñ* “taraf, köşe”, *iç* “iç”, *öñrä* “ön, ileri”, *taş* “dış”, *tegre* “çevre, etraf”, *töpü* “en üst, tepe”, *tuş* “karşı” (ŞU), *uç* “uç”, *utru* “karşı” (ŞU), *üze* “yukarı, üst; yukarıda, üstte”, *yan* “yan, taraf”, *yukarı* “yukarı”, *yügerü* “yukarı”. Bu bölümde, Eski Türk yazıtlarında geçen yer-yön adlarından yola çıkılarak Sarı Uygurcadaki denklikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

4.1. Orh. *berü* “beri, bu yana doğru” = **SUyg.** *beru / beri / ver* “buraya, burasına”

Talat Tekin (2000: 141), *Orhon Türkçesi Grameri* adlı çalışmasında *berü* ve *kiri / kerü* sözcüklerini +rU eki ile türemiş yer zarfları yapan sözcükler içerisinde vermekte ve *berü* sözcüğü için *bē+rü etimolojisini önermektedir. Ayrıca krş. *ber-rü ED 355b. *berü* sözcüğü, Orhon yazıtlarında yalnızca bir kez geçmektedir. *Anta berüki suk başıg sogdak bodun kop kelti yükünti* “Oradan bu tarafa ... başlı Soğd halkı tamamen geldi, bağlılığını bildirdi” (T 46) (Ölmez, 2012: 168).

berü sözcüğünün Yenisey yazıtlarında çekim edatı olarak kullanımı

da söz konusudur: *Teñr<i> élimke er erdemim üçün uygur kandan berü kel[tim]* “kutlu yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim” (YenY E 73.7) (Aydn, 2015: 142)

berü sözcüğü, Sarı Uygurcada *beru /beri / ber / ver / peri / perü* “burada, buraya” biçimleri ile varlığını sürdürmektedir: *andan beri* “oradan buraya; sonra”, *kandan beri* “hükümdardan” (Malov, 1957: 20). *andan beri* terkiibi “oradan buraya” anlamında kullanılabileceği gibi zaman zaman “ondan sonra” anlamı ile çekim edatı olarak da kullanılmaktadır.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

*kızıl arkam beri vakıp kep-tro*⁶ “kızıl sandık buraya gelmiş” [*kızıl*: kızıl, *arkam*: sandık *beri*: buraya *ke(l)*:-:gelmek-*ptro*:Belirsiz geçmiş z.

Andan la perü ünde “sonra burada ortaya çıktım” (Malov, 1957: 91) [*andan la*: sonra, *perü*: buraya, *ün*:-: çıkmak-*de*: Belirli geçmiş z.]

O andan beri tigeş! O yuçağın tarlatıp tır-na! “Ey, o zamandan şimdiki (*harf*: buraya) anlatıma geçip halkına yayıyor(dur)” (Malov, 1967: 37) [*O*: ey, *andan beri*: zamandan buraya *ti*:-:de-geş:Zarf-fiil, *yuçağ*:halk+ı:İyelikIII.t.k+n:BelD., *tarlat*:-:yaymak-ıp:Zarf-fiil, *tır*:-: YardF.-na-:Söz sonu edatı]

Moğoldan beri tukar amban kep-tro “Moğollardan buraya (yakına) Tukar Amban gelmiş” (Malov, 1967: 208) [*Moğol*:Moğol+dan:ÇıkmaD., *beri*: buraya, *Tukar Amban*: özel ad, *ke(l)*:-:gelmek-*ptro*:Belirsiz geçmiş z.,]

4.2. Orh. iç “iç” = SUyg. iç / iş “iç, içeri”

Yer-yön bildiren sözcüklerden biri olan *iç* “iç” (BK G 14, KT G 12, BK K 14) sözcüğü yazıtlarda birkaç kez geçmektedir. İki kez *iç*

⁶ Malov (1957: 20) *beri vakıp* maddesinde yer verdiği bu cümle için *beri vakıp* (< *berip* + *akıp* ? *beri akıp* “buraya”) ibaresinin etimolojisinden emin olamayıp cümleyi “kızıl sandık gelmiş” olarak çevirmiştir.

taş “iç dış” ikilemesinde (BK K 14, KT G 12) bir kez de iç *buyruk* “saray komutanı (Ölmez, 2012: 146), karargâh komutanı (Aydın, 2015: 107)” terkinde kullanılmıştır: *añar adınçığ bark yaratturtum için taşın adınçığ bediz urturtum* “Ona muazzam bir anıtkabir yaptırdım. İçini dışını muhteşem şekilde süslettim” (KT G 12) (Ölmez, 2012: 79)

iç sözcüğü, Sarı Uygurcada *iç / iş* “iç, içeri” (Malov, 1957: 32, 33) biçiminde varlığını sürdürmektedir. *iç* sözcüğünün diğer dillerdeki biçimleri için bk. Ayazlı, 2016: 121.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

Pu işke yurı su işte sejdık tutalmın-dro “bu iki balığı kadın su içinde (suda) tutamıyor” (Malov, 1967: 70). [*pu*: bu, *işke*: iki, *yurı*: balık, *iş*:iç+*te*:BulD. *sejdık*: kadın, *tutal*:tutabilmek-*mın*: Şimdiki z. olumsuzu-*dro*:BildirmeE.]

Anda kelin yüney içinte karasında olurğak-tro “Aynı zamanda karısı evde (evin içinde) karanlıkta oturuyor” (Malov, 1967: 95) [*anda*: orada, *kelin*: gelin, eş, *yü*:ev+*ney*:TamD., *iç*:iç+*i*: İyelikIII.t.k.+*n*:Zamir n’si+*te*:BulD., *kara*:karanlık(*harf*.“kara”)+İyelikIII.t.k.+*n*:Zamir n’si+*da*:BulD., *olur*:-oturmak-*ğak*:Şimdiki z. eki-*tro*:BildirmeE.]

4.3. Orh. kudi “aşağı”⁷ = SUyg. kuzı / kuzu “aşağı, alt, kuzey”

kudi sözcüğü, *kud*- “dökmek” fiilinden -ı zarf-fiil eki ile türemiştir. *kudi* sözcüğü, Eski Türkçede ismin +*dın* hâli ile birlikte çekim edatı (bk Ayazlı, 2019: 51) olarak da kullanabilmektedir. Yazıtlarda iki kez (BK D 37, T 27) geçen *kudi* sözcüğü “aşağı, aşağısına doğru, akıntısı boyunca” (Ölmez, 2012: 317) gibi anlamlar taşımaktadır. Orhon yazıtlarında geçen *kudi* sözcüğü bağlı olduğu isimle cümlenin diğer öğeleri arasında yön ilgisi kurarak bir çekim edatı olarak kullanılmıştır: *seleje kudi yorıpan karagan kısılta evin barkın anta buzdum* (BK D 37) “Selenge Irmağı boyunca aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını

⁷ Aydın (2015: 180), *kudi* sözcüğünü “boyunca” olarak anlamlandırmıştır.

orada yıktım” (Ölmez, 2012: 130). *anı suvk[a] bard[ımız] ol suv k'udı bardımız aşangalı tüşürtümüz atı ıka bayur ertimiz* “Anı Irmağı’na vardık. Irmaktan aşağı giderek (askerleri) yemek yemeleri için (attan) indirdik. Atları ağaçlara bağlıyorduk” (T 27) (Ölmez, 2012: 166). Yazıtlarda geçen *kudı* sözcüğünün ismin yalın durumu ile birleşerek çekim edatı olarak kullanıldığı diğer dillerdeki kullanımı için bk. Li, 2004: 238.

Yazıtlarda geçen *kudı* sözcüğü, Sarı Uygurcada söz içi *-d- > -z-* değişimi ile *kuzı / kuzu* “alt, aşağı, kuzey” [*kuzu+dan yurı* “aşağıdan yukarıya”, *kuzu+dakı* “kuzeydeki” (Malov, 1957: 60)] biçiminde varlığını sürdürmektedir. “Aşağı” anlamı ile yön adı “kuzey” anlamı ile coğrafi bir yön adı olarak kullanılmaktadır. *kuzı / kuzu* sözcüğü Sarı Uygurcada daha çok çıkma durumu eki ile birlikte çekim edat olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bak. Tr. krş. *yüzü koyun*, Öz. *kuyi* “alt, aşağı”, Tuv. *kudu* “alçak, aşağıda”, Yak. *hotu* “kuzey” (Ayazlı, 2016: 167).

Sarı Uygurca cümle örnekleri

O teñirten kuzı teñir Olançin calasa “Ey, gökyüzünün kuzeyindeki Teñir Olançin’i davet etse (törenlerde)” (Malov, 1967: 37) [*O*: ey, *teñir*:gökyüzü+*ten*:ÇıkmaD., *kuzı*: kuzey, *Teñir Olançin*: Özel ad, *cala-*:davet etmek-*sa*: Şart k.]

per eyga kañdan kuzu tüsürmes midro. Per ey bolğan tügete kañdan kuzu tüsürgek tro. “bir ay yataktan aşağı indirmez, bir ay dolduktan sonra yataktan aşağı indirir” (Malov, 1967: 34) [*per*: bir, *ey*:ay+*ga*:YönelD., *kañ*:yatak+*dan*:ÇıkmaD., *kuzu*: aşağı, *tüsür-*:indirmek-*mes*: Tahmini (Belirsiz) gelecek z. / Geniş zamanın olumsuz, *bolgan tügete*: tamanlandıktan sonra, *tüsür-*:indirmek-*gek*:Şimdiki z. eki-*tro*:BildirmeE]

4.4. Orh. kuz “dağların güneş görmeyen kuzey tarafı” = **SUyg. kuz** “kuzey”

kuz “dağların güneş görmeyen kuzey tarafı” sözcüğü, Orhon yazıtlarında yalnızca bir kez geçmektedir: *bilgesi çavişi ben ök ertim çugay kuzin kara kumug olurur ertimiz* T 7 “(Bu sırada)

bilgeleri ve Çavuş'ı ben idim. Çugay'ın kuzeyinde Kara Kum'da yaşıyorduk” (Ölmez, 2012: 163)

Yazıtlarda geçen *kuz* sözcüğü, Sarı Uygurcada *kuz* “kuzey” biçiminde varlığını sürdürmektedir. Ancak Malov'un (1957) ve Tenişev'in (1976) sözlüklerinde *kuz* madde başına rastlanmaktadır. Sözcük, Malov'un (1967) Sarı Uygurca metinleri yayımladığı çalışmasında Sarı Uygurca metin içerisinde tespit edilmiştir. Muhtemelen *kuz* sözcüğünün III. tekil kişi iyelik eki almış biçimi olan *kuz+ı* “kuzeyi”, aynı anlama gelen *kuzı* “kuzey; alt, aşağı” sözcüğü ile karıştırılmış ve *kuz* “kuzey” sözcüğü madde başı yapılmamıştır. Ayrıca krş. *Guzay* (< *Guz+ay*) “kuzey, gölgeli taraf” (Chen & Lei, 1990: 285).

Sarı Uygurca cümle örnekleri

oyñıñ kuzı tağ baş vucın mañıptro “dağ tepelerinden ülkenin kuzeyine gitmiş” [*oy*:yurt+nıñ:TamD., *kuz*: kuzey+ı:İyelikIIIItk., *tağ*: dağ, *baş*: baş, *tepe*, *vucın*: ile, *mañ*:-*gitmek-ıptro*: Belirsiz geçmiş z.]

4.5. Orh. orto “orta” = SUyg. orto / orta / otra / horta “orta”

orto “orta” sözcüğü, Orhon yazıtlarında (BK K 11, 11, KT G 2, 2, BK K 2, 2) diğer yön adlarına göre daha sık kullanılmıştır. Şirin (2016: 326-327), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* adlı çalışmasında, *kün ortusı* sözcüğünü “güney”, *tün ortusı* sözcüğünü “kuzey” olarak anlamlandırıp yaptığı sınıflandırmada *kün ortu* ve *tün ortu*⁸ ibarelerini coğrafi yönler içerisinde değerlendirmektedir. *Bodunumın ilgerü kün tu[gsıkıña] bérigerü [kün ortosı]ña kurıgaru kün batsıkıña yırgaru tün ortosıña tegi konturdum /* “halkımı doğuda güneşin doğduğu güneyde aydınlığın ortasına, batıda güneşin battığı, kuzeyde ise karanlığın ortasına kadar yerleştirdim” (BK K 11) (Ölmez, 2012: 122). Li (2014: 694), Orhon yazıtlarındaki *kün ortusıñaru* “gün ortasına kadar” *tün ortusıñaru* “gece ortasına kadar” (KT G 2, BK K 2) sözcüklerini sontakı olarak kullanılan adlar arasına almaktadır.

⁸ *kün batsık*: batı (Şirin, 2016: 326), *kün togsık*: doğu (Şirin, 2016: 327)

orto sözcüğünü, Sarı Uygurcada *orto*, *orta* “orta” (Malov, 1957: 83), göçüşme yoluyla oluşmuş *otra* (Malov, 1957: 83) ve *horta* (Tenişev, 1976: 180) biçimleri ile görmek mümkündür. *orto* sözcüğü, *kon* ile birlikte *kon orto* biçiminde kullanıldığında Sarı Uygurcada bir zaman dilimini ‘öğle vakti’ni ifade etmektedir. Sözcük; diğer tarihî, çağdaş dil ve dil gruplarının pek çoğunda varlığını sürdürmektedir. *orto* için bak. Ayazlı, 2019: 333.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

kon orto bop-tro, *ça eçip-tro* “öğle olmuş, (onlar) çay içmiş” (Malov, 1967: 87) [*kon orto*: öğle *bo(l)*-olmak-*ptro* Belirsiz geçmiş z., *ça*: çay, *eç-*:içmek-*iptro*:Belirsiz geçmiş z.]

*Mañğistin*⁹ *ortasındaki paçın atusterip-tro* “Canavarın ortasındaki başına isabet etti” (Malov, 1967: 105). [*Mañğıs*: canavar, *orta*:orta+sı:İyelikIII.t.k.+n:Zamir n’si+*da*:BulD.+*ki*:Aitlik e. *paş*: baş+ı: İyelikIII.t.k.+n:BelD., *atuster-*:isabet etmek-*iptro*:Belirsiz geçmiş z.]

4.6. Orh. *öñdün* “doğu, doğuda” = **SUyg.** *öndün* / *undun* / *ündün* “doğu”

Coğrafi olarak yön bildiren *öñdün* “doğu” sözcüğü Orhon yazıtlarında iki kez (T 11, 29) geçmektedir. *türgéş kaganta küreg kelti savi anteg öndün kagangaru sü yorılım témiş* “Türgeşlerin hakanından casus geldi. Haberi şuydu: Doğudan hakan yönünde ordu gönderelim demiş” (T 29) (Ölmez, 2012: 174)

Sarı Uygurca *öndün* “doğu” (Tenişev, 1976: 194), *undun* “1. doğu, 2. üst, yukarı, önce: *undunnıñ işke tıs* “üsten (önden) iki diş” (Malov, 1957: 130); *ündün* “doğu”: *ündünden* “doğudan” (Malov, 1957: 133). Malov, *ündün* sözcüğünü soru işareti ile Çin. *dun* (?) köküne bağlamıştır; ancak *ündün* sözcüğü, ET *öñ+dün* “ön (tarafıta bulunan), doğu” (ED 178a) sözcüğünün denkliğidir. *öñdün* sözcüğü, yön adlarına gelen isimden isim yapım eki {+dXn} eki ile

⁹ *Mañğıs* “canavar” anlamı için bk. WestY 321. Malov, sözcüğü “şeytan” olarak çevirmiştir.

türemiştir. Orhon Türkçesinde +dXn eki ile türetilmiş *bérdin* “güney, güneyden”, *kedin* “batı, batıdan”, *kur(ı)đın* “batıda”, *öñđün* “önde, doğuda”, *yırdınta* “kuzeyden” sözcükleri için bk. Tekin, 2000: 82-83.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

meniñ ma söz ma tegenten soñ ma art ündün pol-tur “Benim sözümden (söylediğimden) sonra doğu batı oldu (karmakarışık konuştum)” (Malov, 1967: 45). [*men*:ben+*iñ*:TamD. *ma*: de /da, *söz*: söz, *te-*: konuşmak-*genten*:Zarf-fiil, *soñ*: sonra, *art*: batı, *ündün*: doğu, *pol-*:olmak- (*ip*)*tur*:Belirsiz geçmiş z.]

şaltar alındırıp art yurınıñ aradan kuzunıñ undunıñ arağa mañıp ...“ (onlar) bayrak alıp arkaya, öne, yana (aşağı yukarı) gidip...” (Malov, 1967: 145). [*şaltar*: bayrak, *alındır-*: almak-*ip*:Zarf-fiil, *art*: batı, *yurı*:üst+*nıñ*:TamD. *ara*:ara+*dan*:ÇıkmaD., *kuzu*:aşağı+*nıñ*:TamD., *undun*:doğu+*nıñ*:TamD., *ara*:ara+*ğa*:YönelD., *mañ-*:*gitmek-ıp*:Zarf-fiil]

4.7. Orh. öñre+ki “önde, doğuda” = SUyg. öri^xk “önceki”

Tekin (2000: 140), Orhon Türkçesindeki *öñre* “önde, doğuda” (KT D 4, BK D 5, BK G 13, T 7, 10, 14, 20) sözcüğünü +rA¹⁰ eki ile türetilmiş yer zarfları içerisinde vermektedir. Clauson (1972: 189a) *öñre* sözcüğünün hem zaman hem de yer için kullanılıp ana yön olarak “doğuda, doğruya doğru” anlamına geldiğini ve daha sonraları ise “önde, öne doğru; önceden” ve “önce” anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir. Sözcüğün aitlik eki almış biçimi olan *öñre+ki* sözcüğü Orhon yazıtlarında iki kez (T 17, 25) ana yön olarak geçmektedir: *Tü[rk kaganıg] türk bodunug ötüken yérke ben özüim bilge tuñukuk <kelürtüm> ötüken yérig konmuş teyin eşidip beryeki bodun kurıyaki yıryaki öñreki kelti* “Türk [hakanımı], Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tunyukuk getirdim. Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halkımızın (hepsi) geldi” T 17 (Ölmez, 2012:

¹⁰ +rA eki ile türetilmiş *asra* “altta, aşağıda, içre “içeride”, *taşra* “dışında, dışarıda”, *kisre* “geride, batıda; sonra” sözcükleri için bk. Tekin, 2000: 140.

164). *Yokaru at yete yadagin ıgaç tutunu agturtum öñreki er yugur<ur>ça idip ı bar baş¹¹ aşdımız yuvulu éntimiz* “Yukarı doğru atları yedeğe alıp, ağaçlara tutunarak (askerleri) tırmandırdım. Öncü (öndeki) askerlerle ormanlık alanı aşık, yuvarlanarak aşağı indik” T 25-26 (Ölmez, 2012: 165-166).

öñreki sözcüğü, Sarı Uygurcada *ör^xk* biçiminde ve Eski Uygur Türkçesinde görülen “önceki” anlamı ile varlığını sürdürmektedir: *ör^xk+el* (< *ör^xk+yıl*) “önceki, geçen yıl” (krş. *ori^hkel* “iki yıl önce” Roos, 2000: 329). Roos *ör^xkel* sözcüğünü, *öñreki* “önceki” (ED 190b) sözcüğünün büzülmüş biçimi olan *ör^xk* ve *yıl* “yıl” sözcüğü ile çözümler (Roos, 2000: 329). Krş. *ori^hkın* “düden önceki gün” Roos, 2000: 329.

4.8. Orh. *taş* “dış” = SUyg. *tas* “dış, dış yüz”

Orhon yazıtlarında yön bildiren *taş* sözcüğü “dış” anlamı birkaç kez (T 4, KT G 12, BK K 14, T 13) kullanılmıştır. *taş* sözcüğü yukarıda da ifade edildiği gibi Orhon yazıtlarında *iç taş* “iç dış” (KT G 12, BK K 14) ikilemesi içerisinde kullanılmaktadır. Bunun dışındaki diğer kullanımları şöyledir: *tavgaç oguz k'itañ buçegü kavı<ş>sar kaltaçı biz özçe taşın tutmuş teg biz¹²* “Çin, Oğuz, ve Kıtany bu üçü bizi kuşatırlarsa biz arada kalacağız. Biz kendi kendimizi kapana kıstırmış gibiyiz” T 13 (Ölmez, 2012: 163).

taş “dış” sözcüğü, Sarı Uygurcada söz sonu *-ş > s* değişimi ile *tas* (Malov, 1957: 113, Tenişev, 1976: 212) biçiminde ve “dış, dış yüz” anlamı ile varlığını sürdürmektedir. Sözcük, hem tarihî hem de çağdaş Türk dil ve dil gruplarının pek çoğunda varlığını sürdürmektedir. Diğer dillerdeki biçimler için bk. Ayazlı, 2016: 225.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

¹¹ *ı bar baş* sözcüğü Aydın’ın (2015: 173) çalışmasında *Iwirbaş* “bugün Hakasya’da bulunan Ona Irmağı’nın güney veya güney-doğusunda bulunan bir dağ veya tepe” biçimindedir.

¹² *özçe taşın tutmuş teg biz*: Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz” (Aydın, 2015: 118).

üygen tasın ündürgen tügete, am bosa andağ digiş-tro “evin dışına çıkarıp şöyle söylüyor” (Malov, 1967: 27) [*üy*: ev, *tas*:dış+ı:İyelikIII.t.k+n:BelD., *ündür*:-çıkarmak-gen:Sıfat-fiil, *tügete*: sonra, *am*: şimdi, *bosa*: ise (*harf*. olsa), *andağ*: öyle, *di*:-demek-giş:Yakın gelecek z.-*tro*:BildirmeE.]

yuniñ tasınğa kara dep-tro “evin dışına bak demiş” (Malov, 1957: 113) [*yu*:ev+niñ:TamD. *tas*:dış+ı:İyelikIII.t.k+n:Zamir n’si+ğa:YönelD., *kara*:-bakmak *de*:-demek-*ptro*: Belirsiz geçmiş z.]

tasınğa mañte “evden çıktı (*harf*. dışarıya gitti)” (Malov, 1957: 113) [*tas*:dış+ı:İyelikIII.t.k+n:Zamir n’si+ğa:YönelD., *mañ*:-gitmek-*te*:Belirli geçmiş z.]

4.9. EUyg. *utru* “karşı” = SUyg. *utur* / *uttur* / *otur* / *oltur* “önünde, karşısında; ortasında, içinde”

utru “karşı” sözcüğü Orhon yazıtlarında geçmez; ancak Uygurlar dönemine ait runik harfli Moyun Çor [(Şine Us(u)] (759-760) yazıtında *utru* sözcüğüne rastlamak mümkündür.

kara yotulkan keçip kelirti ben utru yorıdım “Kara Yotulkan’ı geçip geldi. Ben (onlara) karşı hareket ettim” (Şine Us(u) G 3) (Ölmez, 2012: 271).

Eski Türkçe *utru* “karşı, karşısında” sözcüğü, **utur*- “karşı çıkmak” fiilinin zarf-fiil eki almış biçimidir (ED 64a-b). Sarı Uygurcada *utru* sözcüğü, *utur* / *otur* / *uttur* / *oltur* “önünde, karşısında; ortasında, içinde”: *purkanniñ oturda* “Burhanın önünde”, *oturından artınga* “boydan boya, baştanbaşa” (Malov, 1957: 82, 83, 132; Tenişev, 1976: 218) biçimleri ile varlığını sürdürmektedir. Sözcük, hem tarihî hem de çağdaş Türk dil ve dil gruplarının pek çoğunda varlığını sürdürmektedir. Diğer dillerdeki biçimler için bk. Ayazlı, 2019: 13.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

anı ene marmi uturğa savatkak-tro “onu da lambanın önüne koyar”

(Malov, 1967: 135). [*anı*: onu, *ene*: da/de, *marmi*: lamba, *utur*:ön+ğ̃a:YönelD., *savat*:-yerleştirmek-*kak*:Şimdiki z. eki-*tro*:BildirmeE.]

İlçını kum başka çökıtkaş, uturınğa marmısın tamdırğaş “(ölen) şamanı kumlu tepeye yerleştirip, karşısında lambasını yakıp....” (Malov, 1967: 138). [*ilçı*: şaman, *kum*: kum, *baş*: tepe, *çökıt*:-yerleştirmek-*kaş*:Zarf-fiil, *utur*:ön+ı:İyelikIII.t.k.+ğ̃a:YönelD., *marmi*:lamba+sı: İyelikIII.t.k.+n:BelD., *tamdır*:-yakmak-ğ̃aş:Zarf-fiil]

utorğ̃a koyını sola “ortadaki koyunu bağla!” (Malov, 1957: 131) [*utur*:orta+ğ̃a:YönelD., *koy*:koyun+nı:BelD., *sola*:-bağlamak]

4.10. Orh. *üze* “üstte, yukarıda” = SUyg. *üze* “üstünde, üzerinde”

üze sözcüğü, aslında “yukarıda, üstünde, üzerinde” anlamında zarf, ayrıca yalın durumla edat, bazen adların bulunma durumuyla, zamirlerin ilgi durumuyla “üzerinde, üstünde” anlamında kullanılmış ve Uygurcada farklı anlamlar kazanıp kimi durumlarda araç ekinin yerine de geçmiştir (ED 280b). Yazıtlarda *üze* sözcüğünün çekim edatı¹³ olarak kullanıldığı bölümler için bk. Şirin, 2016: 292-293 ve *üze* sözcüğünün Eski Uygurcada çekim edatı olarak kullanımını için bk. Ayazlı, 2009: 65. *üze* sözcüğünün yazıtlarda *teñri* “gökyüzü” (*üze teñri* / *üze kök teñri* “yukarıda gökyüzü, yukarıda mavi gökyüzü” KT D 1, BK D 2, KT D 2) sözcüğü ile birlikte kullanıldığı yerlerde yer-yön bildirdiği açık olarak görülmektedir: *üze kök teñri asra yağız yer kılınokda ekin ara kişi oğlu kılınmış* “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış” (KT D 1, BK D 2). *üze teñri basmasar asra yér telinmeser tür^hk bodun elinjin törünjin kem artatı udaçı erti* “Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı, ülkeni ve yasalarını kim bozabilir ki” (KT D 22) (Ölmez,

¹³ *içre açsız, taşra tonsuz yavız yavlak bodun üze olurtum* “Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum” (KT D 26), *at üze bintüre karıg sökdüm* “(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm” (BK D 3) Orhon yazıtlarında, *üze*’nin çekim edatı olarak kullanıldığı yukarıdaki cümle örnekleri için bk. Li, 2014: 531.

2012: 83), *üze teñri yarlıkadı* “üstte (ebedî) gök lütfetti” (YenY E 32/5) (Aydın, 2015: 142)

Tekin (1985: 253-260), Eski Türkçe *üze* kelimesinin “üst, yukarı” anlamındaki *üz* isminden eski datif-lokatif eki *-A* ile türemiş arkaik bir yer zarfı olduğunu savunmuştur. Tekin, tarihî Türk dillerinden Kıpçak Türkçesine ait CC’de (*ayag üz-i*) *üz* sözcüğünün geçtiğini ve çağdaş dillerden Sarı Uygurcada *üz* “üst, yukarı”, Çuvaşçada ise *vir* “üst” biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir. *üze* sözcüğü Sarı Uygurcada *üze* / *öze* / *yüze* biçiminde ve “üstte, yukarıda” (*oy üzete* “bozkırda”) anlamları ile varlığını sürdürmektedir. Sarı Uygurcada *üze* sözcüğünün kökü olan *yüz*¹⁴ / *üz* “yukarı, üst, üzeri” [*anıñ (anı) yüzige* “onun üstüne”, *teñirniñ yüzünde* “gökyüzünde” (kuşların uçuşu için) (Malov, 1957: 45), *sumalñıñ üzige* “çuvalın üzerine” (Malov, 1976: 118)] ve *üz* sözcüğünün varyantı olan *ez* (Tenişev, 1976:118) kökü tespit edilmiştir: *yunuñ ezge* “evin üstüne”, *sunıñ ezte* “suyun üzerinde”

üze sözcüğü diğer tarihî, çağdaş dil ve dil gruplarını pek çoğunda varlığını sürdürmektedir. Diğer dillerdeki biçimler için bk. Ayazlı, 2019: 340.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

Andan la yiğit yuzu yugaş kañda cozun üzede arakı olurıp-tro “Sonra genç adam yüzünü yıkayıp üzerinde votka bulunan masaya oturmuş” (Malov, 1967: 74) [*andın la*: sonra, *yiğit*: genç, *yuz*: yüz +*u*:BelD., *yu-*:yıkamak-*gaş*:Zarf-fiil, *kañ*:yatak+*da*:Bul., *cozun*: masa, *üze*:yukarıda+*de*:Bul., *olur-*: oturmak-*ıptro*:Belirsiz g.z.]

Sunıñ üzeteki çuan-tro “Suyun üzerindeki kayıktır.” (Malov, 1967: 25) [*su*: su+*nıñ*:TamD. *üze*: yukarıda+*te*: BulD.+*ki*:Aitlik, *çuan*: kayık+*tro*: Ekeylem geniş-şimdiki zaman III. tekil kişi]

Ol kumos koncunıñ özete / özede par mi-dro “O gümüş, masanın

¹⁴ *Anı altırınğa sokpa mer, tarıg mer çepçañ salğak-tro, anı yüzige yola salğak-tro* “darı ve buğdayı onların altına yaymış, üzerlerine lamba yerleştirmiş” (Malov, 1967: 134)

üstündedir.” (Malov, 1967: 118) [*ol*: o, *kumos*: gümüş, *koncu.masa+nıñ*:Tam., *öze:yukarıda+te*:Bul., *par*: var, *mi*: de/da, *dro*: Ekeylem geniş-şimdiki zaman III. tekil kişi]

4.11. Orh. *yan* “taraf, cephe” = SUyg. *yan* “yan, taraf”

yan sözcüğü, Tunyukuk yazıtında üç kez (T 11, T 33, T 26) “cephe, taraf” anlamı ile geçmiştir. *On tünke yantaki tug evirü bardımız* “Yandaki engelli yolu on gecede dolanıp ulaştık” (T 26) (Ölmez, 2012: 166)

yan sözcüğü, genelde Eski Türkçe söz başı *y-* fonemini koruyan Sarı Uygurcada *yan* “yan, taraf” biçiminde varlığını sürdürmektedir. Diğer dillerdeki biçimler için bk. Ayazlı, 2016: 274.

Sarı Uygurca cümle örnekleri

Pu yanda ver seni var nimi-tro “bu tarafta, işte şurada tapınak vardır” (Malov, 1967: 71). [*pu*: bu, *yan:yan+da*:BulD. *ver*: işte şurada, *seni*: tapınak, *var*: var, *nimi*: söz uzatımı ögesi (pleonastik)+ *tro*: Ekeylem geniş şimdiki z.,]

Seminiñ yanda per yü var mi-dro “tapınağın yanında bir ev varmış” (Malov, 1967: 83). [*semi*:tapınak+*nıñ*:TamD., *yan:yan+da*:BulD., *per*: bir, *yü*: ev, *var*: var]

4.12. Orh. *yır / yir* “kuzey” = SUyg. *yur / yuri* “güney; yukarı, yukarıya” / *yori* “üst düzey bir makam mevki” / *yöri* “yukarı”

*yır*¹⁵ “kuzey” (ED 954b) sözcüğü yazıtlarda, zaman zaman yön gösterme durum eklerini alarak *yırya*¹⁶ (KT D 14, BK K 1, BK D 12, T 7, 14), *yırgaru* (KT G 2, 4, KT D 28, BK K 2, 3, 11, BK D

¹⁵ Räsänen (1969: 201b), *yır* sözcüğünün Çuvaşçada *şér* “gece” biçiminde yaşadığını soru işareti ile belirtmiştir. Çuvaşça sözlükte bu anlamda bir *şér* sözcüğüne rastlanmamaktadır. *şér* “1. yer, toprak; 2. dünya; 3. toprak, kara; 4. toprak, arazi; 5. toprağa ait; 6. yer, arazi; ülke, yurt, memleket” için bk. Skvortsov, 1982: 411.

¹⁶ Ölmez (2017: 80), *yırya* sözcüğünü, *yır* adının yön gösterme durumu [*yır+ya* (< **yır+ra*)] eki almış biçimi olduğunu dile getirir.

23) ve yön adlarına gelen addan ad yapan +dIn¹⁷ ekini alarak *yırdınta* (T 11) biçiminde kullanılmıştır: *ulayu iniygünüm oglanım birki uguşum bodunum bériye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz [tatar]* “özellikle küçük erkek kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım güneyde Şadlar, kuzeyde tarkanlar, beyler, komutanlar, Otuz Tatar...” (KT G 1) (Ölmez, 2012: 78). *tavgaç béridin yen teg kutañ öñdün yen teg ben yırdınta yan tegeyin türk sir bodun yérinte idi yorımazun* “Çinliler güney cephesinden hücum edin, Kıtanylar doğu cephesinden hücum edin, ben kuzey cephesinden hücum edeyim. Türk Sir halkı topraklarından hiç kımıldamasın” (T 11) (Ölmez, 2012: 164)

Tekin’in (2000: 83), Orhon Türkçesi üzerine yaptığı gramer çalışmasında *yırdınta* “kuzeyden” sözüğü için farazi kök olarak belirttiği **yır(i)* “kuzey” sözcüğüne *yurı / yur / yori / yöri* varyantları ile Sarı Uygurcada rastlamak mümkündür: *yur / yurı* “güney; yukarı, yukarıya”: *yuri ti-* “övmek, övgüler dizmek”, *yurı+ten kuzı* “yukarıdan aşağıya” (Malov, 1957: 44, 45) / *yori* “üst düzey bir makam mevki, başköşe”: *yori çöki!* “(üst düzey) başköşeye otur! (Malov, 1957: 42) / *yöri* “yukarı” (Malov, 1957: 60).

Sarı Uygurca cümle örnekleri

çəço yurı söz digek-tro kiçenner kozu tige-k-tro “şölen sahibi yukarıda (atta oturarak) konuşuyor; misafirler aşağıda konuşuyor” (Malov, 1957: 45) [*çəço*: şölen sahibi, *yurı*: yukarı, *söz di-*: konuşmak-gek:Şimdiki z. eki-tro: BildirmeE., *kiçen*: misafir+ner: Çokluke., *kozu*: aşağı, *ti-*: demek-gek:Şimdiki z. eki-tro: BildirmeE.]

sen azak yöriğil (yori+kıl) “ayağını yukarı kaldır!” [*sen*: sen, *azak*: ayak, *yöri*: yukarı *ğil*:-kaldırmak (*harf*. kılmak) Emir k. II.t.k.]

mlanıñ yuzdeko kotır meniktin pezik-tro, per göz yurı-dro, per köz kozı-dro “Çocuğun yüzündeki çiçek izi bakır paradan büyüktür. Bir

¹⁷ Orhon Türkçesinde +dXn eki ile türetilmiş *béridin* “güney, güneyden”, *kedin* “batı, batıdan”, *kur(i)dın* “batıda”, *öñdün* “önde, doğuda”, *yırdınta* “kuzeyden” sözcükleri için bk. Tekin, 2000: 82-83

gözü yukarıda bir gözü aşağıdadır” (Malov, 1967: 92) [*m̄la*: çocuk+*n̄ıy*:Tam.D., *yuz*:yüz+*de*:BulD.+*ko*:Aitlik e., *kotur*: çiçek izi, *menik*:para+*tın*:ÇıkmaD., *pezik*:büyük+*tro*:Ekeylem geniş şimdiki z., *per*: bir, *göz*: göz *yurı*:yukarı-*dro*: Ekeylem geniş şimdiki z., *per*: bir, *köz*: göz, *kozi*: aşağı+*dro*: Ekeylem geniş şimdiki z.,]

Andan yurı gelte, semige kelte “Sonra güneye gittim, tapınağa geldim” (Malov, 1967: 8) (*andan*: sonra, *yurı*: güney, *gel-*:gitmek-*te*:-Belirli geçmiş z., *semi*:tapınak+*ge*:YönelD., *kel-*: gelmek-*te*:-Belirli geçmiş z.)

5. Sonuç

Eski Türk yazıtlardaki yer-yön adlarının Sarı Uygurca ile karşılaştırılması neticesinde şu sonuçlara varılmıştır.

- Eski Türk yazıtlarında geçen 15 yer-yön adından (*asra* “alt, aşağı”, *berü* “beri, yan”, *buluñ* “taraf, köşe”, *iç* “iç”, *kudı* “aşağı”¹⁸, *öñrä* “ön, ileri”, *taş* “dış”, *tegre* “çevre, etraf”, *töpü* “en üst, tepe”, *tuş* “karşı” (ŞU), *uç* “uç”, *utru* “karşı” (ŞU), *üze* “yukarı, üst; yukarıda, üstte”, *yan* “yan, taraf”, *yukarı* / *yügerü* “yukarı”)¹⁹ 12’si Sarı Uygurcada tespit edilmiştir. Bu yer-yön adları şunlardır: *beru* / *beri* / *ver* “buraya, burasına”, *iç* / *iş* “iç, içeri”, *kuz* “kuzey”, *kuzı* / *kuzu* “aşağı, alt, kuzey”, *orto* / *orta* / *otra* / *horta* “orta”, *öndün* / *undun* / *ündün* “doğu”, *ör̄ik* “önceki”, *tas* “dış, dış yüz”, *utur* / *uttur* / *otur* / *oltur* “önünde, karşısında; ortasında, içinde”, *üze* “üstünde, üzerinde”, *yan* “yan, taraf”, *yur* / *yurı* / *yorı* / *yöri* “güney; yukarı, yukarıya; üst düzey bir makam mevki”.

- Sarı Uygurcada tespit edilen 12 yer-yön adından yalnızca *kuz* “kuzey” sözcüğü coğrafi bir yön adı olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında *kuzı* / *kuzu* “aşağı, alt, kuzey”, *yur* / *yurı* “güney; yukarı, yukarıya” ve *öndün* / *undun* / *ündün* “doğu; üst, yukarı”,

¹⁸ Şirin tarafından son çekim edatları içerisinde verilen *kudı* “aşağı” sözcüğü, yazıtlarda bağlı olduğu isimle cümlenin diğer öğeleri arasında yön ilgisi kurduğu ve Sarı Uygurcada hem yer-yön adı hem de coğrafi bir yön adı oluşturduğu için bu çalışmanın kapsamı içerisine dâhil edilmiştir.

¹⁹ Eski Türk yazıtlarındaki söz konusu yer-yön adları için bk. Şirin, 2016: 580.

sözcükleri hem yer-yön adı hem de coğrafi bir yön adı olarak kullanılmaktadır.

- Sarı Uygurca *örîk* “önceki” sözcüğü Eski Türk yazıtlarında görülen “doğu, önde” anlamında değil de Eski Uygurcada görülen “önceki” anlamı ile bir zarf olarak Sarı Uygurcada varlığını sürdürmektedir.

- Eski Türkçe *yır / yir* “kuzey” sözcüğü, Sarı Uygurcada *yur / yurı / yori / yöri* biçimleri ile “yukarı, yukarıya; üst düzey bir makam mevki” anlamlarının dışında coğrafi bir yön adı olarak Eski Türkçeden farklı olarak “güney” yönünü karşılamaktadır.

Kısaltmalar

Beld.: Belirtme Durumu, **BK:** Bilge Kagan, **Buld:** Bulunma Durumu, **CC:** Codex Cumanicus, **ÇıkmaD.:** Çıkma Durumu, **ED:** bk. Clauson, **ET:** Eski Türkçe, **KT:** Kül Tegin, **Orh.:** Orhon yazıtları, **SUyg.:** Sarı Uygurca, **ŞU:** Şine Us(u), **T:** Tunyukuk, **UW:** bk. Röhrborn, **YardF.:** Yardımcı Fiil, **YönelD.:** Yönelme Durumu, **YönG.:** Yön Gösterme

Kaynakça

- Aksan, Doğan (2003), *Dil, Şu Büyülü Düzen*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmeti (1998), *Kutadgu Bilig II, Çeviri*, 7 bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2016), *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2019), “Altun Yaruk Sudur’da Çekim Edatları” *International Journal of Old Uyghur Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran: 39-72.
- Ayazlı, Özlem (2019), “Sarı Uygurca Üzerine Etimolojik Denemeler: O-Ö Maddeleri”, *Turkish Studies Language and Literature*, Cilt: 14, Sayı 2: 323-344.
- Ayazlı, Özlem (2019), “Sarı Uygurca Üzerine Etimolojik Denemeler: U-Ü Maddeleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 59, Sayı: 1, Haziran: 1-26.
- Aydın, Erhan (2015), *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, Erhan (2015), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan,*

- Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*), 3. bs., Konya: Kömen Yayınları.
- Chen, Zongzhen, Lei, Xuanchun (1990), *Zhongguo Tujue Yuzu Yuyan Cihui Ji*, (Çin'deki Türk Dillerinin Sözlüğü), Pekin: Milletler Yayınevi.
- Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Dwyer, Arienne (2000), "Consonantalization and Obfuscation". In Goksel, Aslı & Cecilia Kerslake, eds. 2000. *Studies on Turkish and Turkic Linguistics. Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics. Lincoln College, Oxford, 12-14*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 423-432.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Çeviren: Günay Karağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Yong-Söng (2004), *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul.
- Malov, Sergey Yefimoviç (1957), *Yazık jyoltıh uygurov: slovar i grammatika*, Alma-Ata.
- Malov, Sergey Yefimoviç (1967), *Yazık jyoltıh uygurov: Teksti i perevodı*, Moskva.
- Nugteren, Hans, Roos, Marti (2006), "Prolegomena to the classification of Western Yugur", *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, Ed. Marcel Erdal and Irina Nevskaya, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 99-130.
- Ölmez, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolstandaki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki.
- Roos, Martina Erica (2000), *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Text, Vocabulary*. (yayınlanmamış doktora tezi). Rijks Üniversitesi, Leiden.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a -ärñäk 1-6*, Wiesbaden, 1977-1996.
- Skvortsov, M. İ (1982), *Çávaşla-vırásla slovar' Çuvaşsko-russkiy slovar'*, Moskva.
- Şirin, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Tenişev, E. Rahimoviç (1976), *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*, Moskva.
- Tekin, Talat (1985) "Üze Zarfı Hakkında", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, I. Türk Dili*, Cilt I, İstanbul: 253-260.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.